

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՉԱՐԱՔԱՂԻ ՆՈՒԱՃՄԱՆ ՀԱՐԻՐԱՄԱՆԿՐ*)

(1813 թ. 12 հոկտ. — 1913 թ. 12 հոկտ.)

Պետրոս Մեծի վերջին պատասխանը շատ էր ազդել հայ մեկրքներին, մանաւանդ նաայի կաթողիկոսի վրայ, նրանք այլևս ուռնաց կողմից յոյս չէին տեսնում, մնացել էին մեն-մենակի Մանաւանդ երբ մեռնում է Պետրոս Մեծը (1725 թ. յուն. 28-ին) և ուռնաց քաղաքականութիւնը փոխում է, նրանք յոյսները կտրում են ուռններից, թէև ոչ ամբողջովին, Ամենից շատ այս հանգամանքն ազդում է նաայի կաթողիկոսի վրայ, որ ամբողջ զօրծի ողին էր և ուռնների վերաբերմամբ մեծ յոյսեր, ակնկալութիւններ ունէր: Նա այժմ իրեն յուսախաբուած էր զգում և, ըստ երեւոյթի, կսկծից դերեղման իջաւ (1728 թ.): Բայց նրա սիրած զօրծը չարունակեցին հայ մեկրքները: Նրանք յոյսները չէին կորցրել, նորից դիմումներ են անում, պատգամաւորութիւն են ուղարկում ուռնաց արքունիքը և օգնութիւն հայցում, թէև իղուր Ռուսաց կառավարութիւնը Պետրոս Մեծից յետոյ փոխում է իւր քաղաքականութիւնը, արևելքի զօրծերով չէ հետաքրքրւում և նոյնիսկ Ռէշտի դաշինքով Պարսկաստանին յետ է տալիս Ասորաբառի և Մազանդարանի նահանգները: Բնական է, որ այսպիսի հանգամանքներում հայոց աղետները իղուր պէտք է անցնէին: Միւս կողմից պարսկական պետութիւնը Նադիր Շահի հանդէս գալով խիստ ուժեղանում է, իսկ այս էլ անորոշ ժամանակում մեկրքներին յետ է կասեցնում իրենց ապստամբական մտադրութիւնից: Այսպիսով ազատասիրական շարժումը մի ժամանակ դադարում է, բայց ապագայում անելի ուժեղ հափով հանդէս գալու յուսով:

Նադիր-Շահի օրով պարսկական քայքայուած պետութիւնը նորից յանկարծակի անսպասելիօրէն հզօրանում է: Կարճ ժամանակում օսմանցիք վճռւում են պարսկական հողերից, ուռնները վերադարձնում են Պետրոս Մեծի պարսից խլած երկրներից մնացածները, պարսկական զօրքը նուաճում է նոյնիսկ Ղանդահարը, Սամարղանդը, Բուխարան: Խիվան: Այսպիսի մի ոյժի հանդէպ, բնական է, որ հայ մեկրքները պէտք է լռէին և ամեն կերպ ծածկէին իրենց

*) Տե՛ս «Արարատ» փետրուար 1914 թ.

նախկին գործունէութիւնը: Նադր Շահը մի առանձին սիրալիրութիւն էր ցոյց տալիս դէպի հայերը, դէպի կաթողիկոսը և մելիքները: Մելիքներից մի քանիսին առանձին պատիւների է արժանացնում, իսկ միւսներին էլ հաստատում է իրենց իրաւունքների մէջ: Նադր-Շահի հանդէս գալով զաղարուժ, վերջանում է Ղարաբաղի քաղաքական շարժման առաջին շրջանը, որը մատուցաւ $5/4$ դար է ընդգրկում (1678—1747):

Նադր-Շահի կառավարութիւնը երկար չէ տևում: Նա 1747 թ. ապանւում է զաւադիրների ձեռքով: Նրա մահուամբ Պարսկաստանում նորից տիրում է շիռթը, պետութիւնը թուլանում է: Պարսից գահի շուրջն սկիզբն է առնում մի կատաղի կռիւ, որը տևում է մօտ 34 տարի, մինչև Ղաջարների հարստութեան հաստատուելը: Միւս կողմից Ռուսաստանում գահ բարձրանալով եկատերինա II կայսրուհին (1762 թ.), ռուսաց արևելեան քաղաքականութիւնը վերականգնանում է: Տաճկական պետութիւնն էլ երբեք էր սկսելու եզրագիծը, Միջագետքն անկախութեան փորձեր էին անում, ռուսներն էլ մի կողմից էին նեղում: Ահա այս հանգամանքները Ղարաբաղի հայերի մէջ նորից արթնացնում են ազատութեան յոյսեր: Եւ սկսում է Ղարաբաղի քաղաքական շարժման երկրորդ շրջանը: Այս անգամ ազատական շարժման մասնակցում է միմիայն Ղարաբաղը, Սիւնիքը Դաւիթ բէկի մահուանից յետոյ այլևս չէ շարժւում: Քաղաքական շարժումն առաջ են տանում Ղարաբաղի հինգ մելիքները, իսկ կենտրոնը դարձեալ Գանձասարի վանքն է: Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը, որ առաջին շրջանում սահմութեամբ, վախով էր վերաբերուել այս շարժման, երկրորդ շրջանում նոյնպէս միանում է:

Ղարաբաղի մելիքները դարձեալ յոյսերը ռուսների վրայ են դրել, նրանցից են ապաստւում օգնութիւն: Եւ նրանք չէին սխալւում, միակ պետութիւնը, որ ամենից շատ շահագրգռւած էր Անդրկովկասով, այդ ռուսականն էր: Պետրոս Մեծի ժամանակը Ռուսաստանը դեռ այնքան միջոցներ չուէր, կլանուած էր ներքին բարենորոգութեամբ և հրւսիսային գործերով: Եւ նա չէր կարող արևելեան քաղաքականութեան մէջ մեծ չափով հանդէս գալ: Այլ էր XVIII դ. վերջին քառորդում: Եկատերինա II-ի օրով առաջին տեղը բռնում է արևելեան քաղաքականութիւնը, Տաճկաստանի տկարացումը: Մանաւանդ որ Եւրոպայի քաղաքական պայմանները այդ թոյլ էին տալիս Ռուսական արևելեան քաղաքականութեան կենդանանալը նորից մեծ յոյսեր է զարթեցնում Կովկասեան քրիստոնեաների մէջ: Ռուսների կողմից թուլացիկներ, թղթեր, կոչեր են ցրում: Անշուք-կովկասեան քրիստոնեաների մէջ, որոնցով հրաւէր էին կարգում

պատրաստուել ապստամբուելու, միանալու ռուս զօրքին, որ չուտով պէտք է երևայն։)

Նադր-Շահի մահուամբ առաջացած չիտթից անմաս չէ մնում և Ղարաբաղը, Ղարաբաղը, որ մինչ այդ գուտ հայկական երկիր էր, մահմեդական-թուրք ազգաբնակութիւն չունէր, չուտով ներսում ունեցաւ մահմեդական մի իշխանութիւն։ Ղարաբաղի տէրերն էին ի վաղուց հինգ մելիքները, նրանցից բացի օտար իշխանութիւն չկար։ Այդ մելիքների դաշնակցութիւնն ամեն կերպ զէմ էր դնում Ղարաբաղում մահմեդական իշխանութեան առաջնալուին։ Բայց մելիքների մէջ ներքին զօտութիւններ ընկնելով, դաշնակցութիւնը քայքայուելով, գուտ է բացւում մահմեդական տիրապետութեան Ղարաբաղում։ Կուր գետի աջ եզերքում գտնուող աւագոտներում ապրում էր թափառական-խաչնարած թուրքական մի ժողովուրդ՝ Զուանչիքիներ անունով։ Սրանք աւագակարարոյ լինելով, Նադր-Շահը դադիւնել էր Խորասանի Բայց շահի մահուանից յետոյ սրանք վերադառնում են Տուրքի իրենց նախկին բնակատեղին։ Այս Զուանչիքիների գլուխն է անցնում Փանահ անունով մէկը, որը երկար ժամանակ ծառայել էր Պարսկաստանում։ Զուանչիքիների տրամադրութեան տակ գտնւում էին Կուր գետի աջ ափերի տափաբակները, որոնք դարձան սկզբից այլեւ բնակութեան համար անյարմար էին մինչև աշուն։ Զուանչիքիները այդ ժամանակ չուտով էին Ղարաբաղի լեռները և որոշ վարձով կամ բռնութեամբ մնում մինչև աշուն։ Բայց այս թափառումը մեծամեծ բարդութիւնների հետ էր կապուած։ Փանահը աշխատում է Ղարաբաղում մի ամբողջութիւն ձեռք բերել, որից յետոյ հեշտ կլինի հետզհետէ հողեր գրաւելը։ Նա մի քանի տեղեր փորձում է բերդ կառուցանել, բայց ամենուրեք հանդիպում է հայ մելիքների միահամուռ ընդդիմադրութեան։ Բայց չուտով հայ մելիքների ներքին երկպառակութիւնը հեշտացնում է նրա գործը։ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Յուսէինի մահուանից յետոյ մի առժամանակ մելիքութիւնը կառավարում է նրա ազգական Մելիք-Միրզաբէկ Բ-ը։ Բայց Շահը սրան իւր յանդգնութեան համար գլխատել է տալիս և փոխարէնը մելիք է նշանակում Մելիք-Յուսէինի որդի Մելիք Յովսէփին։ Սա ունէր մի եզրայր Մելիք-Շահնազար անունով, որ չափազանց փառասէր էր և ձգտում էր Վարանդայի մելիքութեան տիրանալ։ Մելիք-Շահնազարը իւր ընտանեկան կեանքում չատ անբարոյական էր, մտքերը էր բազմակնութիւն, որով իրեն հետ թշնամացրել էր միւս մելիքներին՝ կանանց կողմից նրանց ազգական լինելով, միւս կողմից իւր զէմ գրգռել էր և ժողովրդին։ Իսկ յետոյ սպանելով եղբորը, Մելիք-Յովսէփին և Վարանդայի մելիքութեան տիրանալով, մոլորովին թշնամացնում է չորս մելիքներին իւր զէմ։ Եւ այստե-

դից սկսւում է երկպառակութիւնը Վարանդայի և միւս մելիքութիւնների մէջ, Այս բանից օգտւում է Փանահը, որը արդէն կաշառքով ստացել էր խանութեան տիտղոս: Նա մօտենում է Մելիք-Շահնազադին: Փանահ խանի երազը հետզհետէ իրականացաւ, նա Մելիք-Շահնազադից նուէր է ստանում նրա Շուշի բերդը, որը մելիքը կառուցել էր նոյն Փանահ խանի խորհրդով (1752 թ.): Այսպէս առաջանում է Մելիք-Շահնազադի և Փանահ խանի մէջ մի գինակցութիւն ընդդէմ չորս մնացեալ մելիքների: Սկսւում է մի մենամարտութիւն այդ երկու կողմերի մէջ, որը երկար տարիներ վերադուում է Ղարաբաղի խաղաղութիւնը և վերջն էլ քայքայում հայ ժողովրդեան:

Փանահ խանը հետզհետէ ընդարձակում է իւր իշխանութիւնը, բացի Զուռնիքցիներից, նրան ենթարկւում են և այլեայլ թուրքական թափառական ցեղեր, բայց սեփական հողեր թէ ինքը (բացի Շուշուայ բերդից) և թէ իւրայինները Ղարաբաղում ոչինչ չունէին: Փանահ խանի ծրագիրն էր նախ մելիքներին տկարացնել, իւր ազդեցութեան տակ ձգել, նրան յաջողւում է դաւադրութեամբ վերջ տալ Խաչէնի Հասան-Ջալալեան մելիքներին, նրանց տեղ կարգելով իւր ցանկացած մարդկանց: Մնացեալ երեք մելիքութիւնները թէև միացած ոյժերով կուում են Փանահ խանի և Վարանդայի մելիքի դէմ, բայց իրարից աշխարհադրական տեսակէտից բաժանուած լինելով և թշնամիւն արմըքում գտնուելով (Տիգակը հեռու էր Զրաբերդից և Գիւլստանից), նրանց չէ յաջողւում յաղթահարել թըշնամուն: Մի քանի անգամ մելիքները պարտութիւն են պատճառում Փանահ խանին և նրա դաշնակցին: Բայց յետոյ գերակշռութիւնն անցնում է հակառակորդների կողմը, Զրաբերդի և Գիւլստանի մելիքները ստիպուած են լինում փախչել Գանձակ և ապաւինել այնտեղի խանին, որը բարեկամ էր հայ մելիքներին: Գանձակի Շահվերդի խանը Փանահ խանի հետ հաշտեցնում է այդ մելիքներին և սրանք հայրենիք են վերադառնում: Այդ հաշտութիւնը շարունակւում է մինչև Փանահ խանի մահը (1858 թ.):

Փանահ խանին յաջորդում է նրա որդին՝ Իբրահիմ խանը, որի օրով Շուշուայ խանութիւնը ընդարձակւում է և վերջում էլ վերանում Ղարաբաղի ընդարձակ խանութեան: Իբրահիմ խանը հայ մելիքների վերաբերմամբ իւր դաժանութիւններով և խարդախութիւններով հօրից գերազանցեց, նա շատ չուս դրժեց հօր՝ մելիքներին տուած խոստումը և սկսեց նրանց դէմ գործել: Սա դաւաճանութեամբ սպանել է տալիս Զրաբերդի մելիքին և նրա մելիքութիւնը յանձնում իրեն կողմնակից մէկին: Միւս մելիքները փախւում են իրենց բերդերում և պատգամաւոր ուղարկում Ռուսաց արքունիքն՝ օգնութիւն հայցելու: Մելիքների խնդիրը յանձնւում է

Պատեօմկիներն քննելու Արդէն դրանից առաջ Ռուսաց քաղաքական շրջաններում որոշել էին ուշադրութիւն դարձնել Անդրկովկասի քրիստոնեաների վրայ։

Եկատերինայի յայտնի քաղաքական գործիչներից մէկը և սի-
րելին Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պատեօմկինը հակայական ծրագիր-
ներ ունէր։ Յայտնի է նրա «Յունական պրօեկտը», որը կայանում
էր Տաճկաստանի վերացման և մի խոշոր յունական պետութիւն
հիմնելու մէջ։ Այդ պետութեան մայրաքաղաքը պէտք է լինէր Կ.
Պօլիսը, և պետութիւնն էլ ուստաց հովանաւորութեան տակ, Միւս-
կողմից ուստաց քաղաքականութիւնը կամենում էր կասպից ծովե-
զերքն ամբողջովին զրաւել, իսկ այստեղ նոյնպէս պէտք էր ստեղ-
ծել քրիստոնէական պետութիւններ՝ որպէս հակակշիռ պարսից և
տաճկաց պետութիւններին։ Սկզբում ինկատի ունէին ստեղծել
երկու աջգլխի պետութիւն՝ մէկը վրացական, միւսը հայկական։
Նախ բանակցութիւնները վարում են վրաց հետ։ Պատեօմկինը,
որ նշանակուել էր հարաւային Ռուսաստանի կառավարիչ, մօտիկ
յարարերութեան մէջ է մտնում վրաց Հերակլ թագաւորի հետ։
Նրա ազգական զենեքալ Պատեօմկինի, որ Կովկասի կառավարիչն
էր, և վրաց Հերակլ թագաւորի միջև կնքւում է դաշինք, որով
Վրաստանը ուստաց զերիշխանութեան տակ է մտնում (Գէորգիակիի
դաշինքը 1783 թ.)։ Հերթը հասնում է հայերին։ Հայ մեկիքները,
որ քանիցս դիմումներ էին արել ուստաց, այժմ ուշադրութեան են
արժանանում։ Մեկիքների և Ռուսաց կառավարութեան մէջ միջ-
նորդ է հանդիսանում Ռուսահայոց առաջնորդ Յովսէփ արքեպ.
Արղուեթեանը։ Այս նշանաւոր հոգևորականը այնպիսի մի դիրք էր
ստեղծել իւր համար, որ ուստաց արեւելեան քաղաքականութեան
մէջ նրա խորհրդին էին դիմում շատ դէպքերում, մանաւանդ նրան
մօտ էր ինքը Պատեօմկինը։ Այս տեսակ մի միջնորդ ունէին հայ
մեկիքները, որը նրանց համար բաւական եռանդուն կերպով աշխա-
տում էր։ Պատեօմկինը Արղուեթեանի միջոցով մանրամասն ծանօթա-
նում է հայ մեկիքների ընդհանուր կացութեան հետ և կազմում է
նրանց անկախութեան մի պրօեկտ։ Մրադրուած էր Ղարաբաղի
Իրրահիմ խանին գահընկեց անել, Ղարաբաղից ու Ղարադաղից մի
պետութիւն կազմել, այդ յանձնել ականաւոր մեկիքներից մէկին
կառավարելու (Այդ պետութիւնը պէտք է միմիայն Ռուսաստանից
կախումն ունենայ, նա պէտք է իւր կազմութեամբ օրինակ հան-
դիսանայ և հայկական միւս մասերի ազգաբնակչութեան մէջ նոյն-
պէս ձգտում առաջացնէր՝ յարուել դէպի ուստաց։ Այս պրօեկտը
կայսրուհու կողմից հաւանութիւն է գտնում։ Կայսրուհու անունից
Արղուեթեան արքեպ. յանձնարարւում է յայտնել հայ մեկիքներին՝
որ նրանց խնդիրներն ուշադրութեան առնուեցին, պատրաստ լի-

նեն, չուտով՝ ոռոսաց զօրքը կ'ուղարկուին Այս հաղորդութիւնը ուղարկուեալ է Գանձասարի վանքը, Ժամանակի Յովհաննէս կաթողիկոսն իսկոյն չտապում է ժողով հրաւիրելու Հաւաքում են Զրարերդի, Գիւլտամի, Դիզակի մելիքները, հոգեորականութիւնը և ժողովրդի գլխաւորները՝ թղթերը կարդացուեալ են, որից յետոյ ներկայ եղողները յայտնում են իրենց հպատակութիւնը և խաչի վրայ երդւում են հաւատարիմ մնալ։ 1783 թ. գրուեալ է մի խնդիր Գանձասարի ժողովի կողմից, որի մէջ Ղարաբաղի հետ միացած է և Ղարադաղը, խնդրին ստորագրուեալ են Յովհաննէս կաթողիկոսը, 6 եպիսկոպոս և 6 մելիքներ։ Շուտով Պատեօմկինը հրամայում է կովկասի կառավարիչ գեներալ Պատեօմկինին պաշտօնանկ անել Շուշու խանին և Ղարաբաղում հայկական իշխանութիւն հիմնել, Իրրահիմ խանն այս բոլորի մասին տեղեկանալով և կամենալով դրա առաջն առնել, ինքն էլ իւր կողմից դիմում է Պատեօմկինին և խնդրում իւր խանութիւնը ոռոսաց հպատակութեան տակ առնել։ Պատեօմկինը թէև հաստատ պատասխան չէ տալիս խանին, բայց տրամադիր էր նրա խնդրը յարգել, միայն ուղղում է այնպէս անել, որ հայերը չդժգոհեն։ Իրրահիմ խանը բաւարար պատասխան չբաժանալով և նկատելով, որ Ռուսաց արշաւանք է պատրաստուում, որին պէտք է միանան և հայերը, նա չուտով Շուշի բերդը ամրացնում է և ապա իւր բարկութիւնը, վրէժը թափում է հայերի գլխին։ Նա խալէութեամբ իւր մօտ է հրաւիրում Ղարաբաղի երեք նշանաւոր մելիքներին, որոնցից երկուսին (Մելիք-Մեխլումին և Մելիք-Արովին) բանտարկում է, իսկ երրորդին (Մելիք-Բախտամին) Պարսկաստան է քսօրդում։ Խանի ժարդիկ կողոպտում են Գանձասարի վանքը։ Կաթողիկոսին իւր ազգականներով բերում Շուշում բանտարկում են։ Շուտով բանտում Յովհաննէս կաթողիկոսը խանի հրամանով թունաւորւում է և մեռնում (1786)։ Յովսէփ Արղուիթեան արքեպ. շատ է աշխատում ոռոսներին շարժել, մելիքներին օգնութիւն հասցնել, բայց չի յաջողւում։ Մելիք-Մեխլումը և Մելիք-Արովը մի հնարքով բանտից փախչում են, բայց ապահով չէին։ Երբ ոռոսաց կառավարութիւնը 1787 թ. վրաց Հերակլ թագաւորին ոռոս զօրքով և վրացի գնդերով հրամանագրում է արշաւել Գանձակի վրայ, այդ զօրքի մի մասն էլ ուղարկում է Իրրահիմ խանի ղէմ։ Երկու մելիքները միանում են այդ զօրքին, և Իրրահիմ խանի ոյժերը խորտակուեալ են։ Բայց յանկարծ Ռուս-տաճկական պատերազմը բռնկելով, ոռոսաց զօրքը յետ է կանչւում։ Նորից լքուեալ տիրում է։ Մելիքները ստիպուած են լինում ոռոսների հետ հեռանալ իրենց երկրից։ Նրանք հետները կարողանում են տանել ընդամենը 500 ընտանիք, որոնց ընտանիքնում են Թիֆլիզի և Գանձակի միջև Շամքոռում։ Նրանց հպատակներից մօտ 7000 տուն մնացին։

Իբրահիմ խանի ձեռքում և խանը գրաւեց այդ փախստական մելիքների կայքերը և կալուածները: Մելիքների հեռանալով, համարեա թէ Ղարաբաղում վերջանում են հայկական անկախութեան այդ բնկորները: Մելիքներն ապաւինում են Գանձակի խանին, որից Իբրահիմ խանը պահանջում է իրեն յանձնել փախստականներին, բայց նա մերժում է: Աղա-Մահմէդ խանի հանդէս գալով, Իբրահիմ խանը մի առժամանակ հանգիստ է թողնում հայ մելիքներին:

Աղա-Մահմէդ խանը ամրապնդելով իւր գահը Պարսկաստանում, 1795 թ. արչաւում է դէպի Անդրկովկաս պատժելու վրացիներին, որոնք ռուսաց հովանաւորութեան տակ էին մտել և պարսկական խաներին, որոնք անհնազանդ էին ևրեանի խանութեան տիրանալուց յետոյ, անցնում է Ղարաբաղ և Շուշին պաշարում: Բայց չկարողանալով առնել, անցնում է դէպի Թիֆլիզ և քաղաքն աւերում: Ռուսներն այս լուրն առնելով, նորից զօրք են ուղարկում Վրաստան, և որդւում է պարսից դէմ մի արչաւանք սկսել: Այդ ժամանակ այլևս չկար իշխան Պատեօմկինը, գործերը վարում էր Պլատոն Ալեքսանդրովիչ Զուբովը: Սա նոյնպէս հակայական մի ծրագիր ունէր, բայց առաջին տեղը բռնում էր պարսից դէմ արչաւելը: Այս արչաւանքը յանձնւում է Վալերիան Զուբովին: Պէտք էր նախ Հերակլին հպատատել իւր թագաւորութեան մէջ, հայ մելիքութիւնները ռուսաց հովանաւորութեան տակ առնել և զրաւել հայոց կաթողիկոսներին: Յովսէփ արքեպ., այս գործում պէտք է մասնակցութիւն ցոյց տար: Շուտով սկսւում է այդ արչաւանքը, ռուսաց զօրքը զրաւում է Գանձակի, Շուշուայ, Շէքիի, Շիրվանի և այլ խանութիւնները: Յովսէփ արքեպ., ջանքերով մի քանի խաներ յօժարակամ հպատակում են, արիւն չի թափւում: Բայց ևկատերինա Բ. կայսրուհին մեռնելով (1796 թ.) և զահ քարձրանալով Պաւել I կայսրը, ռուսաց զօրքը յետ է կանչւում: Նորից հայերը մատնւում են խաների և առհասարակ թուրքերի վրիժառութեան¹⁾:

Աղա Մահմէդ խանը ռուսաց այդ նահանջը բացատրում և յայտարարում է իրենից վախենալով և երկրորդ արչաւանք է ձեռնարկում: Շուշին առնում է, բայց Իբրահիմ խանը վաղօրօք փախել էր իւր փեսայի մօտ Դադեասանի կողմերը: Բայց չուտով Աղա Մահմէդ խանը սպանւում է Շուշում (1797 թ.): Այս արչաւանքին հետեւում է սով, ժանտախտ (1798), որոնք ահագին կոտորածներ են անում, գաղթականութիւններ առաջացնում: Իբրահիմ խանը նորից վերագտնում է իւր խանութիւնը և սկսում իւր խտութիւն-

1) Եկատերինայի շրջանի վերաբերեալ տեղեկութիւնները քաղել եմ զվաւորապէս Բուտովից (Бутковъ. Н. Г. Матеріалы для новой исторіи Кавказа. часть 2-ая 1869 г.):

ները հայերի վերաբերմամբ: Գիւլիստանի Մելիք-Աբովը և Զրաբերդի Մելիք Մեծիւմը կորցնելով ամեն ինչ, փախչում են գէպի վրաստան: Վերջինը իւր հետերդներով բնակուում է Գանձակում: Մելիքները իրենց յոյսերը չեն կորոււմ, նորից ուզում են ուսաց դիմել: Վարանդայի Մելիք Զումշուղը, Գիւլիստանի Մելիք Աբովը և Մելիք Փրիդոնը գնում են Պետերբուրգ Պաւել I կայսեր ներկայանալու (1799 թ.): Նրանք կայսրից խնդրում են 1. Ղարաբաղն առնել իւր հովանաւորութեան տակ, որով ցրուած ազգաբնակուած թիւնը նորից կժողովուի: Հողը պատկանում է իրենց մելիքներին, իսկ Իբրահիմ խանը և նրա նախորդը յափշտակող են: 2. Եթէ այս հնարաւոր չէ, աւել 12 հազար ուսակաւն զօրք, որ կարողանան նրա պաշտպանութեան տակ իրենց հպատակներին գաղթեցնել Ռուսաստան: Բնակութեան տեղ են խնդրում Եկատերինոգրի մօտերքը: Մելիքների հաշուով նրանց հպատակ ընտանիքների թիւը մօտ 20000 է: 3. Իսկ եթէ այս էլ հնարաւոր չէ, մելիքներին շնորհել Ղազախը, որ առաջ էլ հայ ազգաբնակութիւն է ունեցել: Պաւել I կայսրը յարգում է մելիքների վերջին խնդիրը: Նրանց տրւում է Ղազախը բնակութեան տեղ: Մելիք Զումշուղը (Վարանդայի) ստացաւ Լոռին և Բօրչալուի մի մասը, Մելիք Ֆրէյդունը՝ (Գիւլիստանի) ստացաւ Բօրչալուի մնացած մասը և Աղջա-Ղալան, իսկ Մելիք-Աբովը (Երկրորդի հօրեղբայրը) ստացաւ Բօլնիսը: Սրանցից իւրաքանչիւրը իւր հետ գաղթեցրեց իւր հպատակ հայերին, սրանով դատարկելով Ղարաբաղը բնիկներից և գերեզման փորելով իրենց իշխանութեան: Ղարաբաղի մելիքները խոշոր սխալ գործեցին՝ զի մեկով այս միջոցին: Այլևս դժուար էր ձեռք բերել իրենց նախկին իրաւունքները, միևնոյն ժամանակ երկիրը դատարկելով բնակիչներից, հնարաւորութիւն տուին մահմեդական տարրերին հաստատուելու Ղարաբաղում: Այսպէս բաւական տխուր վախճան ունեցաւ Ղարաբաղի քաղաքական շարժումը:

Վրաստանը միացուելով ուսաց պետութեան (1801 թ.), Ռուսաստանը սահմանակից դարձաւ մահմեդական մի չարք խանութիւններին: Այնուհետև ուսաց կովկասեան կառավարիչների վրայ պարտականութիւն է դրւում հետգնաւ գրաւել, նուաճել այդ խանութիւնները: Յիգիանովի Վրաստանի կառավարիչ նշանակուելով, ուսաց ազգեցութիւնը ինչպէս Վրաստանում, նոյնպէս և չրջակայ մահմեդական խանութիւնների վրայ ուժեղանում է: Յիգիանովը մտադրում է նախ՝ տիրել Բաքուի խանութեան, ի նկատի առնելով նրա կարևոր նաւահանգիստը և թէ Վրաստանի սահմանների ամբողջացումը Ապա պէտք է տիրել և Գանձակի խանութեան, որը ընկնում է ճանապարհի վրայ, իսկ վերջն էլ Երևանի խանութիւնը նուաճել: Նրան յաջողում է նախ Գանձակի խանութիւնը գրաւել:

Գանձակի Զուադ խանը Յիդիանովի Վրաստան գալուց՝ Գանձակ-
 թիւն էր յայտնել ռուսաց հովանաւորութեան տակ մանկէլ, բայց
 խոստացած նպատանդները չէր ուղարկում և երկդիմի դիրք էր բռնել,
 ըստ երևոյթի զաղանի կերպով բանակցում էր պարսից շահի հետ
 իմանի այս դիրքը պատրուակ բռնելով Յիդիանովը արչաւում է
 Գանձակի խանի վրայ։ Զուադ խանը քաջաբար պաշտպանում է
 Գանձակը, բայց ռուսները պաշարմամբ Գանձակն առնում են
 (1804 թ. 3 յունուարի)։ Ռուսների տիրապետութեան տակն է
 ընկնում այժմեան Գանձակի գաւառը։ Այժմ Յիդիանովը որոշում
 է Երևանի խանի վրայ արչաւել։ Պարսկաստանը ի հարկէ լուռ
 մնալ չէր կարող։ Նրա ձեռքից բաւական չէ որ գնացել էին Վրաս-
 տանը, այլ և մանկեղական խանութիւններին նոյնպէս սպառնում
 էր Ռուսաստանը։ Ժամանակի պարսից շահը, Բաբախան անուշով
 (որ շահ զաւաթուլուց՝ յետոյ կոչւում է ֆաթալի Շահ) վըճա-
 րում է պաշտպանել մահմեդական խանութիւնները և ռուսներից
 խլել Վրաստանը։ Նա Թաւրիզում մեծ բանակ է կազմում և Ղա-
 բաբադի ու Երևանի խանութիւնների միջով արչաւում է ռուսաց
 վրայ։ Ռուսաց զօրքը շարժւում է Երևանի խանութեան վրայ,
 որովհետև Երևանի խանը միացել էր պարսից հետ Ռուսները ջար-
 դում են պարսից զօրքը, նրան երկու մասի են բաժանում և Երևանն
 էլ պաշարում են։ Վերջն էլ նեղուհիով պաշարի նեղութիւնից,
 պաշարումը վերցնում են և յետ դառնում։ Այն ժամանակ Յի-
 ցիանովն աշխատում է խաղաղութեամբ զրաւել խաներին։ Դեռ
 Երևանեան արչաւանքի ժամանակ նա յարաբերութեան մէջ էր
 մտել Ղաբաբադի և Շէքիի խաների հետ՝ առաջարկելով ընդու-
 նել ռուսաց հպատակութիւնը։ Ղաբաբադի Իբրահիմ խանը, որ
 մեծապէս տուժել էր Աղա-Մահմէդ խանի արչաւանքներից,
 թշնամացել էր պարսից հետ և միւս կողմից տեսնելով, որ ռուս-
 ները վաղ թէ ուշ պէտք է զրաւեն իւր խանութիւնը, կամե-
 նալով փրկել իւր խանութիւնը, համաձայնութիւն է յայտ-
 նում։ Բաբախանը լսելով այդ մարդ է ուղարկում Իբրահիմ խանի
 մօտ, որ նրան յետ կանգնեցնէ ռուսներից և խոստանում է բարե-
 կամութիւն ու պարգևներ։ Բայց Իբրահիմ խանը մերժում է այդ
 [1805 թ. գարնանը Իբրահիմ խանի և ռուսաց ներկայացուցչի մէջ
 մի դաշն է կնքւում, որով Իբրահիմ խանը հրաժարւում է պարսից
 և այլ պետութիւններից կախումն ունենալ, ընդունում է ռուսաց
 հպատակութիւնը։ Նա շրջակայ խաների հետ առանց ռուսաց զի-
 տութեան ոչ մի յարաբերութիւն չպէտք է ունենայ, ռուսաց զօր-
 քին ամեն զիրութիւն պէտք է տայ, իսկ ռուսաց պետութեան էլ
 տարեկան մի որոշ հարկ պէտք է վճարէ։ Իսկ ռուսաց կողմից խոս-
 տանում են միւս ճանաչել Իբրահիմ խանի և նրա ժառանգները։

իշխանական իրաւունքները, կառավարութիւնը ամբողջովին թողնուած է նոյնը, և Շուշում պէտք է 500 հոգուց քաղկացած մի ուսանական զօրագունից պահուել՝ քաղաքի պաշտպանութեան համար։¹⁾ Բարախանը և մանաւանդ թագաժառանգ Արաս-Միրզան եռանդուն պատրաստութիւն են տեսնում երկրորդ անգամ արշաւելու Ռուսաց նոր զրաւած երկրներին վրայ, նախօրօք մարդիկ են ուղարկում ապստամբեցնելու խաներին և ժողովրդին ուսաց զէմ։ Պարսից առաջին բանակը Արաս-Միրզայի առաջնորդութեամբ մտնում է Ղարաբաղ։ Ռուսաց զօրքն այդտեղ շատ սակաւաթիւ էր, անբաւարար պաշտպանութեան համար։ Շուշին պաշարուած է, բայց պաշարուածները, զիւսւորապէս ուսաց զօրքը հերոսաբար զիմադրում է։ Այդ ժամանակ Իրրահիմ խանը ոչ թէ միայն չէ հոգում երկրի պաշտպանութեան մասին, ուսաց չէ աջակցում, այլ նոյն իսկ գաղանի բանակցութեան մէջ է մտնում Արաս-Միրզայի հետ և դաւաճանում ուսաց։ Արաս-Միրզան բանակ էր դրել Շօշու գիւղի մօտ և պէտք է քաղաքը ուսակոծէր։ Մի գիշեր ծածուկ Իրրահիմ խանը իւր ընտանիքով դուրս է գալիս բերդից և զիմում է պարսից բանակը։ Այդ բանը նկատում է Շուշում գտնուող ուսաց օգնող Վարանդայի մկիթը (Մկիթ Զուլաղը), որը իսկոյն յայտնում է ուսաց փոխ գնդապետ Լիսանեիչին երկուսը միասին մի խումբ ձիաւորներով շտապ վրայ են հասնում, չրջապատում են Իրրահիմ խանին իւր չքամքով և առաջարկում վերադառնալ։ Բայց ընդհարում է առաջ գալիս, որի ժամանակ Իրրահիմ խանը իւր ընտանիքով ոչնչանում է (1806 թ.)։ Իրրահիմ խանի որդի Մեհտի խանը, որ մնացել էր Շուշում, միայն փրկւում է այդ կատարածից։ Արաս-Միրզան Շուշին թողնում է և շտապում Գանձակ։ Նրա յետևից գալիս է Բարախանը, նոյնպէս մեծ զօրքով։ Բայց Յիջիանովին յաջողում է Բարախանին զէպի Պարսկաստան քշել առանց պատերազմի, իսկ Կարեւագինն էլ ջարդում է Արաս-Միրզայի զօրքը։ Այսպիսով պարսից այս երկրորդ արշաւանքն էլ անյաջող է անցնում։¹⁾

Իրրահիմ խանի մահից յետոյ ուսաները խան են ճանաչում նրա որդի Մեհտի խանին։ Կառավարութիւնն էլ մնում է նախկինը, միայն ուսաները որոշ հսկողութիւն պէտք է ունենան, այն էլ զինւորական թէ ինչիւր տեղի ունեցան Մեհտի խանի ժամանակ խանութեան ներքին վարչութեան մէջ, ուսաները որպիսի անփութութիւն ցոյց տուին և այն, այդ մասին կիսուսի աշխատութեանս երկրորդ մասում, ուր կարգուի մանրամասն ուսաց տիրապե-

1) Н. Дубровинъ. Закавказье. 1866 г., Утверждение русскаго владѣтельства на Кавказѣ. т. II.

տութեան հետեւանքներն, արդիւնքները Ղարաբաղի համար:

[Պարսից շահը և նրա որդին դեռ յոյսները չէին կորցրել, նորանոր պատրաստութիւններ են տեսնում Անգրկովկաս արշաւել, ռուսներին խել գրաւած երկրները: Անգլիական կառավարութիւնն էլ իւր դեսպանի միջոցով մի կողմից էր գրգռում նրանց շարունակել պատերազմական գործողութիւնները. ռուսների այս առաջախաղացումը նկատում էր Հնդկաստանին սպառնացող: Մինչև 1813 թուականը տեւում են այդ պատերազմները, պարսիկները շարունակ անյաջողութեան են հանդիպում: 1812 թ. Նապօլէօնեան արշաւանքը նոր յոյսեր է գարթեցնում, բայց երբ Ռուսաստանը Նապօլէօնեան զօրքը ջարդում է, այս անգամ անգլիացիք իրենք էլ տեսնելով պարսից յամառութեան անմտութիւնը, խորհուրդ են տալիս շահին հաշտութիւն կնքել ռուսաց հետ: 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կայանում է այդ հաշտութիւնը: Գանձակի և Ղարաբաղի խանութիւնների սահմանում զանազ Գիւլիստան զիւզում պարսից լիազօր Միրզա-Աբդուլ-Հասանի (քիչ առաջ Անգլիայում դեսպան էր) և ռուսաց ղլխաւոր հրամանատար գեներալ Ռտիշչի միջև կնքւում է Գիւլիստանի դաշնադրութիւնը. որով «ընդմիշտ» Ռուսաստանին են անցնում Ղարաբաղի, Գանձակի, Շէքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բազուի, Թալիշի խանութիւնները: Պարսկաստանը ճանաչում է ռուսապատկան և Դաղստանը, Վրաստանը, Շօրապետը և կովկասեան գիւծը: Ռուսական դրօշակը պէտք է տիրապետէ Կասպից ծովում, և ոչ մի պետութիւն, նոյն իսկ Պատկաստանը ոչ մի պատերազմական նաւ չպէտք է ունենայ այդ ծովում, բացի Ռուսաստանից: 1) Սյս դաշնադրութիւնը ռուսաց կայսրը հաստատում է 1814 թ. մայիսի 21-ին:]

Որպէս վերջարան հետաքրքիր է իմանալ, թէ ի՞նչ կղան Ղարաբաղի մելիքութիւնները: Ինչպէս տեսանք, Ղարաբաղի մելիքները մի խոշոր սխալ գործեցին, իրենց կալուածները և հպատակների մեծ մասը թողնելով և հպատակների մի մասով այս ու այն կողմ գաղթելով: Գաղթական մելիքներն իրենց հպատակներով տեղաւորուել էին մեծ մասամբ Վրաստանում: Ղարաբաղից ժողովուրդը գաղթել էր նոյնպէս Շամախու կողմերը և ուրիշ տեղեր: Մելիքներից ոմանք չուտով զգացին իրենց գործած սխալը. Վրաստանում մեծամեծ դժուարութիւնները հանդիպելով, միւս կողմից տեսնելով որ հայրենիքից զուրս նրանց իշխանութիւնը հիմք չունի, վճռում են հայրենիք վերադառնալ: Վարանդայի Մելիք-Ջումուզը, որ ստացել էր Լօռին, 1805 թ. Լօռին վաճառեց ռուսների վրայ և իւր հպատակներով նորից Վարանդա վերադարձաւ, տիրանալով իւր

1) Кавказский сборникъ т. XXI.

նախկին կալուածքներին և հպատակներին: Գիւլիստանի Մելիք-Բէկլարեանները Նոյնպէս գաղթեցին իրենց հպատակներով Վրաստանից (1809 թ.) և վերադարձան Գիւլստան: Նրանց բացակայութեան ժամանակ Գիւլստանն անցել էր Իբրահիմ խանին, բայց Մելիք-Բէկլարեանները նորից նրան տիրապետեցին: Մնացած երեք մելիքութիւնները (Տիզակի, Զրաբերդի և Սալէնի) համարեա թէ ոչնչացել էին: Այդ մելիքութիւններին տիրացել էր Իբրահիմ խանը, որը զանազան հնարներով ձգտում է այդ մելիքութիւնների ժառանգներին ոչնչացնել: Այսպէս նա իսպառ ոչնչացնում է Տիզակի մելիքների սերունդը: Սալէնի մելիքներն էլ միայն անունով էին, դրանց տոհմի մելիքութիւնն էլ վերջացաւ 1728 թ.: Զրաբերդի Մելիք-Իսրայէլեան մելիքների ժառանգները գաղթել էին Գանձակ, երկիրն անաէր թողնելով: Մեհտի Կուլի խանը Զրաբերդի մելիքութիւնը յանձնում է ռուսաց ծառայութեան մէջ անուն հանած Վանի Իւզրաչուն (Աթաբէկեան), որը մօտ 42 տարի վարում է Զրաբերդի մելիքի պաշտօնը († 1854 թ.):

Թէ ինչպէս վերաբերուեցին ռուսները մելիքներին, ինչպէս վարձատրեցին, այդ մասին կիսօտուի աշխատութեանս երկրորդ մասում:

Այս բոլորից յետոյ կարևոր է ծանօթանալ Ղարաբաղի խանութեան ներքին պայմանների հետ: Ղարաբաղի խանութիւնը Անդրկովկասի ամենաընդարձակ խանութիւններից մէկն էր: Նա ունէր մօտաւորապէս 60 հազար տուն: Այդ խանութիւնը, տեսանք, առաջ եկաւ Զուանչիրցիների առաջնորդ Փանահ խանի ջանքերով: Անուանապէս այդ խանութիւնը մի վասալական իշխանութիւն էր, ճանաչում էր պարսից շահի գերիշխանութիւնը, պարսից տիրապետութեան մի մասն էր կազմում: Այդ պէտք է արտայայտուէր պարսից տէրութեան վճարելիք հարկով և պատերազմների ժամանակ ամեն տեսակ զիւրութիւններ, աջակցութիւն ցոյց տալով: Բայց Ղարաբաղի խանութիւնը միշտ չէր կատարում իւր պարտաւորութիւնները զէպի պարսից պետութիւնը: Շատ յաճախ Ղարաբաղի խաները իրենց պէնքը դարձնում էին պարսից շահերի դէմ:

Ղարաբաղի խանութիւնը պարսից և Ղարաբաղի ժողովրդից նկատուում էր որպէս պետական մի պաշտօն, խանը պարսից կառավարութեան կողմից նշանակուած մի կառավարիչ էր համարուում: Սկզբում մանաւանդ, երբ Ղարաբաղում թուրք ազգաբնակիչութիւն քիչ կար, մելիքներն էլ ղեռ անկախ, ինքնուրոյն էին, Փանահ խանը տիրապետական մեծ իրաւունքներ չուներ: Նա միայն իւր ջուանչիրցիների և թուրք ազգաբնակիչութեան վրայ էր իշխում: Բացի Շուշուէյ ըրերդից և չրջակայքից նա Ղարաբաղում ոչ մի այլ կտոր հող չուներ: Ըստ Բաֆֆու նա իւր տոհմային գերեզմանատան գետինն

անգամ գնել է Սալէնի Հասան-Ջալալաններից (Աղղամբ)՝ իր-
րահիմ խանը նոյնպէս կալուածներ չունէր Ղարաբաղում, նա իւր
ժառանգներին և եղբայրներին ապրուստն ապահովելու համար, Ղա-
րաբաղից դուրս Բարդայի կողմերը Նուխու բէկերից հողեր էր գնել¹⁾։
Այնպէս որ Ղարաբաղի խաները կալուածատէր, սեփականատէր
չէին, այլ միայն կառավարիչներ։ Նրանք ժողովրդից կամ ևնթակայ
մելիքներից հարկեր էին առնում, որոնց մի մասը պէտք է պարսից
շահին ուղարկէին, իսկ մնացածն իրենց օգտին էր։

Ղարաբաղում երկրի իսկական տէրերն էին մելիքները, Բայց
սրանց կալուածատիրական իրաւունքներն էլ սահմանափակուած
էին։ Մելիքները կամ մելիքական տան պատկանողներն ունէին ի-
րենց տոհմային ժառանգական կամ այլ և այլ միջոցներով ձեռք բե-
րած կալուածները, որոնց կատարեալ տէրն էին։ Իսկ գիւղացի-
ների ձեռքում գտնուած հողերի վրայ սեփականութեան իրաւունք
չունէին։ Այդ հողերը պատկանում էին գիւղի ամբողջ համայնքին,
բայց բաժանուած էին ընտանիքների մէջ։ Մելիքը համարուած էր
գիւղացիաւոր, գիւղից որոշ եկամուտներ, օգուտներ էր ստանում,
բայց իրաւունք չունէր խառնուելու գիւղացիների հողային խնդիր-
ների մէջ, նա չէր կարող մէկի հողը խլել, մի ուրիշին տալ, կամ
ինքը նոյն իսկ ժամանակաւորապէս վերգնել և ցանել։ Նոյնը կա-
րելի է ասել և վանքապատկան գիւղերի մասին։ Վանքերը ստանում
էին այդ գիւղերից միայն որոշ արգելիչներ, իսկ հողը դարձեալ
գիւղական համայնքների սեփականութիւնն էր կազմում։

Ղարաբաղի խաները մելիքներին արտաքսելով կամ ոչնչաց-
նելով՝ տիրանում էին նրանց հողերին, այն էլ դարձեալ ոչ մշտա-
պէս, այլ օգտուելու իրաւունքով։ Ինչ վերաբերում է գիւղական
հողերին, նրանք երբէք ձեռք չեն տուել, յարգել են երկրի կար-
գերը։ Նրանք միայն որոշ եկամուտներ են առել և զբաղւում քաւա-
կանացել։ Մելիքների բացակայութեան և ժողովրդի հեռանալու
պատճառով, խաները իրենց սեփականեցրել են զրանց հողերից օգ-
տուելու իրաւունքը, իսկ երբ տէրերը վերագործել են, նորից յետ
են տուել։ Այստեղից արդէն պարզ երևում է, որ խաները կալուա-
ծական իրաւունքներ չունէին, նրանք ժողովրդից միայն որոշ տուր-
քեր, օգուտներ էին ստանում։

Ղարաբաղի խանութիւնը բաժանուած էր մի քանի մահալներ-
ի։ Մահալների կառավարութիւնը յանձնուած էր բէկերին, մելիք-
ներին և նայիրներին։ Սրանք նշանակուած էին խանից։ Բէկերը,
մելիքները նայիրները ըստ մեծի մասին խանի ազգականներից,
երկրի հին իշխանական տոհմերից կամ էլ խանի պալատականնե-

1) Բաշֆի. Խամապի մեղքն. Թիւնները եր. 246:

բից էին նշանակուում՝ Սրանց քառայութիւնը քամանակաւոր էր, ամենաշատը մինչև մահը՝ խաները դէպի այս պաշտօնեաները մեծ կամայականութիւններ էին ցոյց տալիս, կարճ ժամանակով էին նշանակուում, երբեմն մեծ պատիւներէլ էին արժանացնում, իսկ երբեմն էլ ամեն ինչից զրկուում, նոյն իսկ մարմնական պատիժներէլ ենթարկուում։ Այս իսկ պատճառով սրանց գորութիւնը շատ անհաստատ էր։ Այս պաշտօնեաներն ի նկատի առնելով իրենց կարճատև իշխանութիւնը, ձգտում էին շուտ հարստանալ, կեղեքել ժողովրդին։ Մահալներէլ բէկերի, մելիքների և նայիրների իրաւունքներն էին։

1. Գիւղերի վրայ բաժանել մի շարք պարտաւորութիւններ, որոնց չափն ամբողջ մահալի համար որոշում էր խանը։

2. Ժողովրդին ստիպել ժամանակին և լրել վճարել հարկերը։

3. Պաշտպանել մահալները աւաղակներից։

4. Վննել, դատել զիւղացիների և գիւղերի միմեանց մէջ տեւեցած վէճերը։

5. Դատական վճիռներն ի կատար ածել։

6. Տեսնել այն գործերի դատերը, որոնք գուրու են կրօնական դատավարութիւնից (չնազանդուելը, տուրքերից, պարտաւորութիւններից խուսափելը, զոդութիւնները և այլն)։

7. Որոշել, ձերբակալել և դատի յանձնել աւաղակներին և այլ վնասակար յանցաւորներին։

Գիւղերը կառավարում էին խանից նշանակուած կամ երբեմն գիւղականներից ընտրուած գիւղական տանուտէրերը (խլաբաշխներ, մելիքներ, քեօլխաներ)։ Սրանք երբեմն նշանակուում էին բէկերից։

Թէ բէկերը, մելիքները, նայիրները և թէ տանուտէրները իրենց ծառայութիւնների համար խանից ուճիկ չէին ստանում։ Նրանք ծառայութեան փոխարէն խանից առանձին հրովարտակներով (թալիկ է) ստանում էին գիւղերի եկամուտների մի մասը, անբնակ հողեր, որոնց վրայ կարող էին անհող գիւղացիներ բնակեցնել և նրանցից շահուել։ Այս վարձատրութիւնը սրանց տրուում էր պաշտօնավարութեան ընթացքում, երբեմն ցկեանս, բայց երբեմն ժառանգաբար։ Ժառանգել կարելի է բէկի, մելիքի և այլն տիտղոսը, իսկ իրաւունքները՝ ոչ։ Եթէ հօրը յաջորդում էր որդին նոյն պաշտօնը ստանձնելով, այդ լինում էր ամեն անգամ խանի յատուկ հրովարտակով։ Այդ բէկերը կամ աղաները (խանի աղաականները) կարող էին ունենալ իրենց մասնաւոր, տոհմային կամ զանազան միջոցներով ձեռք բերուած կալուածքները, բայց երբէք իրաւունք չունէին սեփականացնելու այն գիւղերը, որոնց վրայ կառավարիչ էին նշանակուած։ Նրանք տէր էին միայն որոշ եկամուտների, այն էլ ժամանակաւորապէս։

Պաշտօնեաների դասին էին պատկանում և սուլթանները, մինրաշինները, իւզբաշինները և մաաֆները։ Սուլթանները թափառականների կառավարիչներն էին և նոյն իրաւունքներն ունէին, ինչ որ բէկերը։ Մինրաշինները զօրքի գլխաւորներն էին, ինչպէս և իւզբաշինները։ Սրանց էլ բէկերի նման, որպէս վարձատրութիւն, տրուած էին գիւղերի եկամուտներից որոշ մաս։ Մաաֆները կատարում էին զինւորական պարտաւորութիւններ։ Վտանգի դէպքում սրանք ամենից շուտ պէտք է ժողովուէին։ Զէնքերը, ձիաները իրենցից էր, բայց փոխարէնն ազատ էին հարկերից և տուրքերից։ Խաղաղ ժամանակ մաաֆները ծառայում էին որպէս խանի թղթատարներ, ժանդարմներ, թիկնապահներ և այլն։ Այս գէպքում ստանում էին նուէրներ և վարձատրութիւն։ Խանի միւս զօրքը կազմուած էր բէկերի հպատակներից ժողոված կուռղներից, որոնց զինում էին բէկերը իրենց հաշուով։ Սրանք կարճ ժամանակով էին ժողովւում և վարձատրւում էին աւարով կամ հարկերից ժամանակաւորապէս ազատւում էին։ Ղարաբաղի խանը կարող էր ամենաշատը 5000 կուռղ զէնքի կանչել։

Գիւղացիութիւնը Ղարաբաղի խանութեան մէջ բաժանւում էր երկու կարգի՝ ռահաթներ և ռաշպարներ։ Ռահաթները սեփական հող, անտեսութիւն ունէին, իսկ ռաշպարները զուրկ էին թէ սեփական հողից և թէ անտեսութիւնից։ Բայց երկուսն էլ անձնապէս ազատ էին, ճորտ չէին համարւում։ Ռահաթները բաժանւում էին 4 կարգի։ 1. Ռահաթներ, որոնք ապրում էին իրենց սեփական հողերի վրայ, որոնց ձեռք էին բերել ժառանգութեամբ, գնելով կամ այլ միջոցներով։ Սրանք հողի համար ոչինչ չէին վճարում, միայն տալիս էին պետական հարկ, այն է իրենց արդիւնքների (գլխաւորապէս հնձի) $\frac{1}{10}$ -ը։ 2. Ռահաթներ, որոնք ապրում են ոչ սեփական, այլ կալուածատէրերի հողերի վրայ և համարւում են ժառանգական կապալառուներ։ Սրանք վճարում են պետութեան հնձի $\frac{1}{10}$ -ը, իսկ հողատիրոջ էլի հնձի $\frac{1}{10}$ -ը։ 3. Ռահաթներ, որոնք ապրում են իրենց սեփական հողերի վրայ, բայց զանուելով այնպիսի գիւղերում, որոնց եկամուտները խանի կողմից տրուած են բէկերի կամ զանազան անձանց, սրանք բացի պետական հարկից պարտաւոր են զէպի բէկը կամ գիւղի եկամտաւէրը մի քանի ծառայութիւններ յանձն առնել։ 4. Թափառական ռահաթներ, որոնք զուրկ էին մեծ մասամբ սեփական արօտատեղիներից և իրենց առնառններն արածացնելու համար վճարում էին խանին կամ բէկին որոշ տուրք՝ օգտուելով նրանց արօտատեղիներից։

Ռաշպարները հողազուրկ էին։ Սրանք բոտ մեծի մասին օտար, գաղթական գիւղացիներ էին, որոնց հողատէրերը, խանները, բէկերը զէպի իրենց էին զրաւում։ Սրանց տալիս էին անատեղ, նոյն

իսկ պատրաստի տուն, անասուններ, գործիքներ, սերմացան, նոյն-
իսկ անուշիկ։ Ռաշպարները այս բոլորը ստանալով մշակում էին
հողատէրների գաշտեր և այգիները։ Արդիւնքը պատկանում էր
հողատիրոջ, միայն ռաշպարին մի որոշ մաս էր հանում, զլխաւորապէս
հնձի $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ -ը, եթէ ռաշպարը չէր ուզում մնալ իւր
հողատիրոջ մօտ, որոշ ժամանակ լրանալուց յետոյ կարող էր թողնել
նրան։ Ակզրում ռաշպարների թիւը շատ չնչին էր, մեծամաս-
նութիւնը կազմում էին ռահաթները։ Բայց պատերազմների,
զաղթականութիւնների շնորհիւ աւելացաւ հետզհետէ ռաշպար-
ների թիւը¹⁾։

Դատավարութիւնը Ղարաբաղի խանութեան մէջ բաւական
պարզ էր։ Կային երկու տեսակ դատարաններ՝ հոգևոր և աշխար-
հական։ Հոգևոր դատարանն առաջնորդւում էր զլխաւորաբար
Ղուբանով և շարիաթով։ Դատաւորները կէս կրօնաւոր կէս աշխար-
հական էին, կոչւում էին զազի, որոնք ընտրւում էին հոգևորական-
ների կողմից և հաստատւում խանից։ Երբեմն զազին միայնակ էր
դատում, զազին գործերը վճռում էր արեւնդների և էֆֆենդիների
(հոգևոր և գիտական աստիճաններ էին) հետ խորհրագիցելով
կամ նրանց մասնակցութեամբ։ Այս հոգևոր դատարանի իրաւասու-
թեան առկ էին քաղաքացիական բոլոր գործերը, նոտարական և
խնամակալական, բրէական (մասնաւոր մտքով) և այլ գործերը։
Աշխարհական դատարանները գտնւում էին բէկերի, աղաների ձեռ-
քում, այդտեղ վճռւում էին գողութեան, յափշտակութեան, կեղծիքի,
դաւաճանութեան, զինուորական, և այլ գործեր ու յանցանքներ։ Իսկ
կնճառտ, ծանր, ինչպէս և ամեն տեսակ դատեր վարւում էր և ինքը
խանը, յաճախ խորհրդակցելով արեւնդների, էֆֆենդիների հետ։
Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ տեղային օրէնքները,
սովորութիւնները յարգւում էին, քիչ դէպքեր են եղել, երբ խա-
ները ժողովրդի վերաբերմամբ գոնէ այդ խախտել են։

Ղարաբաղի խանութիւնը, ինչպէս, յիշուեց, Անդրկովկասի
ամենամեծ խանութիւնն էր։ Նա ընկնում էր Կուրի և Արաքսի մէջ-
տեղը, Գանձակի և Շէքիի խանութիւններից դէպի հարաւ։ Նրա
սահմաններն էին՝ արեւմուտքից Երևանի և Նախիջվանի խանութիւն-
ները, հիւսիսից Շէքիի ու Գանձակի խանութիւնները, արեւելքից
Շիրվանի, մասամբ Շէքիի խանութիւններն, իսկ հարաւից Ատրպա-
տական և Արաքս գետը։ Ամբողջ տարածութիւնն էր ընդամենը

1) Բէկերի, աղաների եւ գիւղացիների մասին տե՛ս Акты кавказ-
скаго археографическ. комисси т. VIII кр. 469, իսկ Ղարաբաղի
խանութեան ներքին կեանքի մասին ընդհանրապէս В. Н. Иваненко.
Гражданское управление Закавказьемъ т. I кр. 449—447.

15925 քառակուսի վերստ Առաջ ունեցել է մօտ 60 հազար ընտանիք, իսկ 1833 թ. արած մի վիճակագրութեամբ ծխերի թիւն էր 20546, իսկ աղամարդկանց թիւը 54841, ուրեմն մօտաւորապէս ունէր 100000 բնակիչ: Գիւղերի թիւն էր մօտ 741¹⁾: Ըստ այս նոյն վիճակագրութեան հայերը կազմում էին աղգարնակութեան $\frac{1}{5}$ -ը, քրդերը $\frac{1}{7}$ -ը, իսկ մնացածը կազմում էին թուրքերը: Պաշտօնեաներն և ընդհանրապէս արտօնաւիները կազմում էին մօտ 1190 ընտանիք (20456 ընտանիքից), հօգևորականներից կային 2 զազդիներ, 7 էֆֆենդիներ և ասուռնդներ և 150 մոլլաներ: Ղարաբաղի խանութիւնը իւր գոյութիւնը չարունակեց մինչև 1822 թուականը: Եւս ունեցաւ մօտաւորապէս 75 տարուայ գոյութիւն, եթէ նրա սկիզբն ընդունենք 1747 թուականը: 1822 թ. նոյնաբերի 21-ին Ղարաբաղի Մեհտի-Ղուլի խանը փախչելով Պարսկաստան, Ղարաբաղի խանութիւնն այդ օրուանից միացուեց Ռուսաց պետութեան:

Հ. Մուսայէլեան

ՆՈՐ ԴԻՏԱԿԱՆ ԳԻՒՏ ՔՐԴՍԱՆՈՒՄ

Պրօֆեսոր Մ. Խվոստովը Բերլինից «Русскія Вѣдомости» թերթին ուղարկում է այս վերնագրով ուշագրաւ մի յօդուած՝ որ հնագիտական տեսակէտից հետաքրքրական լինելով թարգմանաբար բերում ենք այստեղ. «Հնագոյն քրիստոնէութեան յայտնի պատմարան պրօֆեսոր Դէյոմանը այս օրերս Բերլինի Հնագիտական Ընկերութեան մէջ արաւ նախնական հաղորդագրութիւն այն չափազանց հետաքրքրական գիւտի մասին՝ որ մօտիկ անցեալում եղել է Քրդստանում (Բաղդատից դէպի հիւսիս): Տեղացի զիւղացիներն այստեղ գտել են մի կաւէ անօթ, որի մէջ եղել է երեք գալարածոյ (պատատած) մազաղաթ: Նրանք իրենց գիւտը յանձնել են Պարսից մի բժշկի, որը վաճառել է (կամ գուցէ ընծայել է) այդ մազաղաթները մի անգլիացու, վերջինս էլ ուղարկել է Քեմբրիժ, որտեղ և այժմ գտնւում են այդ մազաղաթները: Այդ գալարածոյ մազաղաթներն եղել են փաստագրեր ժառանգական հողային կապալի: Փաստագրե-

¹⁾ Обзоръніе русскихъ владѣній за Кавказомъ, часть III 1836 г.